

УДК: 316+343.4:94(477.38)''15''

Наталя Старченко

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
науковий співробітник Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна, interregnum@ukr.net)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

**ШЛЯХТИЧ ТА ІНШИЙ: МЕТАМОРФОЗИ З ЧЕСТЮ.
ВОЛИНЬ КІНЦЯ XVI СТ.**

Анотація. Авторка аналізує низку конфліктних історій, об'єднаних одним із ритуалів міжперсональної шляхетської взаємодії – *одповіддю* (оголошенням про помсту). За конституцією 1588 р. одповідь трактується як оборонний (очищувальний) засіб в разі оскарження шляхтича у кримінальному вчинку, що ганьбив честь. Цьому мала сприяти й вимога рівності між контрагентами, яка декларувала ритуал як варіант поєдинку за честь, звужуючи сферу його застосування та приглушуючи емоційність міжперсональних зіткнень. Однак судові справи, які пропонуються для аналізу, демонструють принципове порушення засади рівності в одповідях: шляхтичі спрямовують їх до осіб з-поза шляхетського стану, або ж такі особи оголошують про помсту шляхтичам. Це засвідчує широке побутування на позір суто шляхетського жесту серед інших соціальних груп Волинського воєводства. Тож авторка задає питання: чи йшлося лише про наслідування домінантної шляхетської культури як взірцевої, а чи проблема значно глибша – в колективному понятті честі шляхтича, що охоплювала все коло залежних від нього осіб, на яких зазвичай спрямовувалася помста? Чи не суб'єктивізує помста тих, хто на позір виступав лише заміщувальним об'єктом щодо свого пана? Відповіді на ці та низку інших питань авторка шукає, застосовуючи мікроісторичний методологічний інструментарій, а саме – емічний метод роботи із джерелами. Для неї важливо, що в кожному із аналізованих фрагментів „актори сказали” і що вони „хотіли сказати”. Отож у статті простежується, як вимога рівності поміж контрагентами, об'єднаними *одповіддю*, не лише задавала стандарти і формувала групову ідентичність, а й її переформатовувала та руйнувала, та які ресурси цьому сприяли.

Ключові слова: шляхта, конфлікт, оголошення про помсту, міщани, насильство, право, Волинь, XVI ст.

В цьому тексті я аналізуватиму низку конфліктних історій, так чи так об'єднаних одним із найяскравіших ритуалів міжперсональної шляхетської взаємодії – *одповіддю* (оголошенням про помсту). Таке попередження ворога про готовність застосувати проти нього насильство у будь-якій формі задля помсти за уражену честь виконувало в шляхетському соціумі розгалужені функції¹. Однак за конституцією 1588 р. відповідь трактується як оборонний (очищувальний) засіб в разі оскарження шляхтича у кримінальному вчинку, що ганьбив честь. Обов'язковою умовою відповіді мала бути рівність сторін. Передбачалося, що ображений обвинуваченням шляхтич мав надіслати до скаржника листа „одповідного” через возного зі шляхтою, а потому зафіксувати його в гродських книгах. Про зміст такої „цедули одповедной” в конституції не йшлося, хоч тексти, які потрапили до судових книг, засвідчують існування досить сталого формуляру. Насамкінець у конституції повідомлялося, що після відповіді конфліктуючі сторони мали припинити ворожі дії на шість тижнів². За традицією, після оголошення про помсту, яке інформувало шляхетський загаль про конфлікт, приятелі обох ворогуючих сторін вдавалися до спроб примирити супротивників через добре розроблений механізм приятельського суду/єднання. Очевидно, що упродовж визначених конституцією шести тижнів мораторію на застосування сили сторони за допомогою посередників якраз і мали поладити суперечку. Конституція вводила цей поширений у шляхетському середовищі звичай у правову сферу, надавши йому строгої форми, яка мала утримати насильство в певних рамках – попередити його та сприяти поладженню суперечок. Цьому мала сприяти й вимога рівності між контрагентами, яка декларувала ритуал як варіант поєдинку за честь, звужуючи сферу його застосування та приглушуючи емоційність міжперсональних зіткнень. Цілком імовірно, що конституцію можна розглядати в контексті інших заходів кінця XVI ст. по дисциплінуванню населення Речі Посполитої. В даному разі йшлося про структурування насильства, надання йому певних форм, що дозволяли би оцінювати та контролювати насильство, а, можливо, й перших спроб серйозних культурних трансформацій: від демонстративної жорстокості й афектації емоцій до їхнього стримування як соціально значущої поведінки, що вирізняє людину честі³.

Схоже, що й до конституції шляхта так чи так дотримувалася вимоги рівності у тих випадках, де йшлося саме про відповідь як ритуал, а не про звичайні погрози в суперечках. У тих же кількох випадках, де ця засада порушувалася, а контрагенти хоч і належали до шляхетського стану, однак перебували на відчутно різних ієрархічних щаблях, ця деталь так чи так фіксується на рівні мови та жестів/дій. Ска-

---

¹ Старченко Н. *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII ст.* К.: Laurus, 2014, 165-195.

² *Volumina constitutionum*, t. II, vol. 2 (1587–1609), przyg. S. Grodziski, przedm. W. Uruszczak. Warszawa, 2008, 66.

³ Wood J. C. *Conceptualizing Cultures of Violence and Cultural Change*. Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective, ed. Stuart Carroll, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007, 86–87. Див. також про процес культурних (цивілізаційних) трансформацій суспільства, який передбачав перехід від демонстративної жорстокості й афектації емоцій до їхнього стримування як соціально значущої поведінки, що вирізняє людину честі: Элиас Н. *О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования*, М.–СПб.: Университетская книга, 2001, т. 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада, 271–285.

жімо, під час довготривалого конфлікту між кн. Олександром Пронським, стольником Великого князівства Литовського і майбутнім луцьким старостою, та родиною Лащів–Стримилецьких, князь 13 травня 1580 р. відправив возного Станіслава Коломийського у супроводі приятелів оголосити про відповідь своїм ворогам усно та через *цидулу відповідну*:

„упоминаючи, гамуючи, наконец и остерегаючи ихъ, абы такъ великихъ шкод, деспектов, которыхъ ся здавна приложили, такъже боев, грабежов, иманя и везеня слуг, лапаня хлоповъ, подданныхъ его млсти, выражать попрестали, [...] словы ущипливыми передъ людьми учтивыми на его м[и]л[о]сть абы ся не торгали и вѣстеи плонныхъ, такъ же новин непевныхъ отъ его м[и]л[о]сти не розьносили, погрозокъ вшелякихъ и гоненя абы занехали, воды в Стыру рече подданнымъ его м[и]л[о]сти не боронили, а где бы такъ того всего занехат и поперестат не хотили, а тому што противного в наимеишей речи учинили, теды его м[и]л[о]сть, варуючи почтливость свою, черезъ ихъ м[и]л[о]сть всихъ помененныхъ приятелей своихъ и черезъ помененного возного Станислава Коломыиского повѣдити имъ росказал, абы о томъ запевне вѣдали, ижъ вже его м[и]л[о]ст того далеи терпити не будетъ, але о то з ними рукою и правомъ, доколе бы его ставало, чинити хочетъ, а деспектовъ жадныхъ за Божею помочю далеи собѣ выразати допускат не будетъ”⁴.

У кінці цидули зазначалося, що князь Пронський на кривди буде відповідати помстою, тож супротивники мають стерегтися. Якщо ж із ними трапиться якась нещастя, то, замість звинувачувати князя, повинні покласти вину на себе і на свою „плохость”: хай не розповідають, що вони не знали про відповідь і пересторогу, а виявляють пильність на кожному кроці. Возний, вручивши одну цидулу Лащам, іншу подав до запису в луцькі гродські книги. Попри позірну традиційність цієї відповіді, у цидулі була незвичною одна деталь – вона формально була написана не від імені Пронського, який чинив відповідь, а від імені возного, представника князя. Цю обставину миттєво помітили Лащі, звернувшись до возного з питанням, чи це він особисто їм обіцяє мститися⁵. Себто у строго ритуалізованому акті відповіді будь-які відступи, що передбачали порушення позицій контрагентів, мусли сприйматися як додаткова образа.

Цілком імовірно, що вимога рівності осіб, об’єднаних відповіддю, пов’язана з тісною зрошеністю оголошення про помсту і виклику на поєдинок. Це виявлялося на різних рівнях: у шляхетських заявах⁶, цидулах⁷ і правових приписах⁸.

⁴ Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАУК). Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 692 зв.–693.

⁵ Там само, арк. 692–694 зв.

⁶ „Одповед быти не можетъ болшая, кгды хто кого *на поединок* вызывааетъ, на горло ему наступуетъ” (Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 451 зв.–456).

⁷ Цидули з викликами на дуель зазвичай містили пункт, де зауважувалося: якщо сторона відмовиться стати на поєдинок, то мусли сприймати лист як відповідь і стерегтися. Див., скажімо, цидулу, яку прислав до Юрія Овлочимського Миколай Трацевський: «через пахолка своего отдалъ ми цедулу властного писанья руки своее досытъ обелживую и ущипливую, вызываючи мене на поединокъ, абымъ з нимъ учинилъ. А где бым чинити не хотель, тогды ми на здоровье мое отповедь чинил, абымъ се его стерег такъ на местцу безпечномъ, яко не на безпечномъ» (Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 151 зв.–152).

⁸ Див., скажімо, відповідний артикул III Литовського статуту (розд. 11, арт. 14), який забороняв поєдинки та передбачав покарання за двобої як за відповідь і словесну образу.

Натомість джерела, які я пропоную для аналізу, демонструють принципове порушення засади рівності у відповідях, чи то у випадках, коли шляхтич листовно погрожує особі сумнівного походження, а чи коли цидула спрямовується до єврея. Отож чи мають ці тексти особливості, які б на рівні мови коригували значення і сенс цієї дії? До нетипових належать також акти, де до відповіді вдаються особи з-поза шляхетського стану. Вони, своєю чергою, засвідчують поширеність цього на позір суто шляхетського жесту на інші прошарки населення. Чи йшлося лише про наслідування домінуючої шляхетської культури як взірцевої, а чи проблема значно глибша – в колективному понятті честі? Себто чи не є метаморфози з відповіддю свідченням групового характеру честі шляхтича, що охоплювала все коло залежних від нього осіб, на яких могла спрямовуватися помста? Чи не суб'єктивізує помста тих, хто на позір виступав лише заміщувальним об'єктом щодо свого пана? Можливо, що саме таке функціонування честі сприяло поширенню відповіді серед інших соціальних груп, а шляхетський конфлікт, в який втягувалася велика кількість пов'язаних службою залежних від шляхтича осіб, ставав природним каналом такого поширення.

Про колективний характер честі

Чесць, що уважалася для шляхтича важливішою за життя, попри свій на позір нематеріальний характер (синонім доброї слави), як видається, була тісно пов'язана із сукупністю станових прав і свобод (передусім прав щодо землеволодіння й особистої недоторканності). Саме тому як образа для честі сприймалися не лише слова й жести, що вказували на порушення шляхтичем усталених етичних конвенцій (наприклад, „злий нецнотливий” чоловік, „здайця”), а й будь-які дії, спрямовані на шкоду маєтності, загрозу здоров'ю та життю, а чи обмеження свободи⁹. Очевидно, що така основа честі створювала колективний характер власності на неї, де головним розпорядником виявлялися шляхетські спільноти, які контролювали й розподіляли між своїми членами капітал честі¹⁰. Порушення права, особливо якщо воно збігалось із переступом важливих для спільноти конвенцій, тимчасово підважувало позицію шляхтича в колі „своїх” і змушувало його „виправляти” ситуацію. Важливим елементом утримання „спокою посполитого” була баніція, що ухвалювалася як дисциплінарний засіб у випадках ігнорування шляхтичем позову до суду чи судового декрету в справах, що мали невідкладний („завитий”) характер. Попри те, що ухвалення баніції не мусило суттєво позначатися на становищі особи, однак вона виводила шляхтича поза коло своїх, а будь-хто міг вказати на цей факт, що ганьбив добру славу шляхтича. Прикметно, що посполите рушення повіту/воєводства, яке практикувалося згідно з правом для силового виконання судової ухвали в разі спротиву винуватця, було замінене у 1589 р. на оголошення порушникові баніції. Вона, щоправда, остаточно вступала в силу після року і шести тижнів від моменту вироку, якщо до того часу винуватець не замирювався з потерпілим¹¹.

⁹ Старченко Н. *Чесць, кров і риторика...*, 182.

¹⁰ Про чесць як суспільну власність (а не внутрішню відрефлексовану індивідуальну гідність), яка вимірюється та надається іншими у спільнотах із браком формальної влади, див.: Carroll S. *Introduction, Cultures of Violence...*, p. 27–28.

¹¹ *Volumina constitutionum*, t. II, vol. 2, 125; ця конституція була також підтверджена у 1590 р. (s. 153).

Отож спільнота визнала моральний тиск на винуватця дієвішим засобом, аніж озброєне посполите рушення, скликане старостою чи його заступником. Себто неформальний ресурс самоврядної спільноти, який тримався на володінні колективною честю і здатності її відбирати у шляхтича, переважував формальні повноваження королівського намісника.

Замирення зі скривдженим, що відновлювало порушену рівновагу, сприяло поверненню честі збурювачу „порядку”. Доброю ілюстрацією слугує, скажімо, справа про згвалтування кн. Михайлом Заславським дочки слуги Збирського, яка загрожувала князеві баніцією. Однак у результаті поступок князя і замирення із постраждалими кара була скасована. Про це населення Волині широко інформували через оголошення возним королівського листа, в якому детально оповідалися всі обставини справи, однак насамкінець зауважувалося: „тая справа ему самому [князеві] и доброй славе его и потомковъ его ничего шкодити и заважати не маеть часы вечними”. Як бачимо, замирившись зі скривдженими, князь „викупив” свою підважену у спільноті добру славу, а шляхетський загал за те погоджувався „вимарати” з пам’яті його вчинок та більше до цього не повертатися¹².

Однак і персональна честь шляхтича, з одного боку, своєю важливою складовою мала історію роду, а водночас була тісно пов’язана з усім колом осіб, що склали символічне тіло персони. Сюди потрапляли члени родини і всі ті особи, на яких могла бути спрямована помста недоброзичливця: передусім слуги „рукодайні”, шляхтичі (або ті, хто хотів ними уважатися), що репрезентували панську „честь”. Як уже зазначалося, добра слава пана і слуги були тісно пов’язані. Це засвідчують, зокрема, й суперечки, в яких досить часто звучало ототожнення репутації пана і слуги на кшталт: „Ты лотр, што лотру служишь”¹³. Тож ображаючи слугу, зазвичай ображали пана, а з’ясовуючи стосунки зі шляхтичем, передусім завдавали кривд його слугам і підданам. Образа честі шляхтича, що часто зводилася до заподіяння шкоди людям, які так чи так перебували в його підпорядкуванні, пов’язувала осіб різних соціальних позицій в групу, об’єднану честю пана. Необхідність пана захищати своїх людей, а власне через них – свою честь, робила шляхтича вразливим, залежним від осіб значно нижчої соціальної позиції. А водночас це надавало суб’єктності (хоч і різної) усім членам такої групи, які користувалися честю пана в своїх інтересах і життєвих стратегіях, розтягаючи її та перетворюючи на колективну власність. Власне, намацати цю суб’єктність залежних осіб геть не просто. Адже джерела переважно фіксують лише позицію пана, який ставав на їхній захист чи то з обов’язку в рамках правових приписів, чи то керуючись шляхетськими настановами, згідно з якими добрий пан мав бути завше готовий до оборони „своїх людей”. Тож тут у поміч історикові можуть бути хіба казуси, інколи унікальні випадки, до яких тяжко застосувати вимогу репрезентативності. Бо вони – не про норму, вони – про простір існуючих можливостей людини всередині певного соціуму та ресурси, що потребуються для розширення меж, заданих культурними, становими та груповими настановами. Утім, як зауважує один із найяскравіших

¹² Старченко Н. *Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.)*. Соціум. Альманах соціальної історії, 2015, вип. 11, 110–115.

¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 208–208 зв.

представників мікроісторичного напрямку Карло Гінзбург, аномалії „з когнітивної точки зору багатші, аніж норма, позаяк саме перші включають останню, а не навпаки”¹⁴.

Кілька слів про методологію

Мікроісторія з'явилася на історіографічному горизонті в 70-х роках ХХ ст. як дослідницька пропозиція у відповідь на постструктуралізм та лінгвістичний поворот, що безжалюбно продемонстрували сконструйований характер метанаративу та великих соціальних теорій (скажімо, модернізації). Вибудовані в межах великих часових відтинків і на підставі статистично значущих джерел, традиційні історіографічні роботи демонстрували свій науковий характер, однак значною мірою належали до інтелектуальної фікції (в значенні конструктору). Вимоги науковості, що зводилися до компоновання стрункого тексту з ланцюжком подій, чітко пов'язаних між собою причинно-наслідковим зв'язком, позбавлених суперечностей та варіативності, з досить конвенційними верифікаційними техніками по суті демонстрували домінування авторської концепції над дослідницьким результатом. Власне, настанова на генералізацію по-суті вивела за дужки людей минулого з їхнім культурним багатоманіттям, яке постійно творилося, засвоювалося, дискутувалося та мінялося в процесі обмінів, переговорів і конфліктів. Розуміння минулого як множинності неминуче висувало питання про важливість не лише основних тенденцій, а й другорядних. А, скажімо, поняття „держава” чи „влада” на нижчому рівні втрачали свою несуперечливість і сталість, зокрема і як пояснювальної схеми, та виявлялися нестійким продуктом конкуренції окремих груп і індивідів. Жорсткі дискусії кінця 80-х – початку двохтисячних років суттєво змінили історіографічне поле, випродукувавши кілька варіантів „нової соціальної” та „нової культурної” історії, поміж яких мікроісторія поставала і як метод, і як окремих напрямком (тематично дуже розмаїтий, а методологічно залежний від характеру об'єкту дослідження). Як зауважували мікроісторики, цей напрямок не школа, а дослідницька практика, для якої характерна низка настанов. Передусім це зменшення масштабу дослідження з фокусуванням уваги на людині в контексті її соціальних зв'язків і суперечливого соціального досвіду. Контекст не задається, як у традиційних монографічних дослідженнях, де він служить фоном і поясненням, а конструюється в процесі дослідження різних контекстів, у творенні яких брали участь самі актори. Скажімо, влада втрачає свій статус структурованого механізму насильства, а досліджується як процес взаємодії, залежний від щоразу інших можливостей учасників. Відповідно, замість використання простих опозицій „сила/слабкість”, „центр-периферія”, „тиск-підкорення” акцент робиться на взаємодії і використанні залежними особами владних моделей для зміни персональних диспозицій, що може призвести й до переструктурування ієрархії. Введене Едуардо Гренді поняття „нормального винятку”, очевидно, має розумітися як відмова від вичленовування істориком умовної норми та оцінювання інших явищ стосовно обраної шкали, зокрема й відкидання частини з них як неважливих,

---

¹⁴ Ginzburg C. *Our Words, and Theirs: A Reflection on the Historian's Craft, Today*. Historical Knowledge: In Quest of Theory, Method and Evidence. Ed. Susanna Fellman y Marjatta Rahikainen. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 109.

натомість заміна такого підходу на спробу інтегрувати розмаїття індивідуального та групового досвіду в рамках дослідження. Принаймні можна розглядати крайні варіанти як межі допустимого в спільноті. Принципово важливою настановою мікроісториків стає вибір форми історичного нарративу в залежності від дослідницької практики – від об'єкта дослідження та евристичних задач дослідника, де текст постає не стільки звітом про результат, скільки оповіддю про дослідницьку роботу на шляху до результату. Зокрема, такий авторський нарратив може містити й історію дослідницьких поразок чи констатацію обмеженості історика через лакуни в джерелах¹⁵.

До складних питань належить співіснування двох дослідницьких підходів, де мікроісторичні дослідження довший час розглядалися як меншшвартісні, периферійні, в кращому разі як доповнення до макроісторії. Утім, паралельно з'явився й інший підхід, який поставив під сумнів науковість саме макропідходів через їхню генералізацію, відповідно, цілком сконструйований характер, що практично розриває їхній зв'язок із наукою¹⁶. Хай там як, але на сьогодні мікроісторичні підходи – цілком визнаний дослідницький напрямок та розмаїтий методологічний інструментарій.

Для моєї роботи важливим видається підхід, який зосереджує увагу на мові й діях самих акторів, на їхніх виборах серед набору можливого (т. зв. *емічний* підхід). Він передбачає конструювання контексту в процесі дослідження через скрупульозний аналіз того, що було „сказано” і що цим „хотіли сказати” у певному місці та в певний час. Відповідно, на перший план виходить дослідження сенсу слів/жестів зсередини певної культурної традиції¹⁷.

Пошук внутрішнього сенсу „сказаного” (словами чи діями), зближує такий підхід з інтерпретативною антропологією Кліфорда Гірца, попри й певні різниці. У своїй програмовій статті про „насичений опис” – спосіб, яким можна дістатися до розуміння вчинків людей іншої культури (дивних і часто на позір нелогічних), Гірц удається до прикладу. Морганія і підморгування, говорить дослідник – це той самий рух повік, однак у першому випадку це мимовільна дія м'язів,

---

¹⁵ Ревель Ж. *Микроисторический анализ и конструирование социального*. Одиссей. Человек в истории, М.: Наука, 1996, 236–261.

¹⁶ Magnússon S. G. *The Singularization of History: Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge*. The Journal of Social History, vol. 36, Issue 3, spring 2003, 701–735.

¹⁷ Емічний метод в антропології існує паралельно з т. зв. етичним, який передбачає дослідження іншої культури ззовні, з позиції самого дослідника. Про емічний метод в мікроісторії, зокрема в дослідженнях судової практики, див.: Черутті С. *Микроистория: социальные отношения против культурных моделей*. Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. 2005, М.: Наука, 2006, 362–370. Карло Гінзбург наголошує: наші питання до джерела завжди етичні, а от відповіді мають бути емічними, хоч остаточно прибрати етичну складову з них не вдається. Утім, на думку дослідника, це і є «елемент трансляційної діяльності» історика, іншими словами – дослідницька інтерпретація: Ginzburg C. *Our Words, and Theirs: A Reflection on the Historian's Craft, Today...*, 97-119; Torre A. *Micro/macro: ¿local/global? El problema de la localidad en una historia espacializada*. Historia Crítica, n. 69, 2018, 37-67 (автор уважає, що саме через емічні дослідження в межах локального простору можна зрозуміти багато аспектів глобального).

у другому – комунікативний акт, спрямований на передачу емоцій чи інформації. Варіантів із підморгуванням як інформативного жесту, що демонструватиме солідарність, кпини, гордість чи жарт, може бути низка. Між звичайним морганням і підморгуванням у різних його варіаціях й лежить сфера роботи дослідника, який мусить проінтерпретувати ці жести в контексті значень чужої культури. Таким чином дослідник поміщає своїх героїв у „контекст їх власних банальностей”, де значення жестів цілком прозоре і не вимагає від них особливих рефлексій. Це антропологові/істориків треба зрозуміти, чому представники іншої культури/минулого поводять себе саме так та які причини їх до цього спонукають¹⁸.

Мікроісторик, щоправда, піде далі. Для соціально орієнтованого дослідника важитиме не лише побутування низки семіотичних значень у певній культурі, а й вибір індивідів поміж цими значеннями в конкретному часі й конкретних ситуаціях. Себто важитиме не сам факт існування культурного контексту, а можливості соціальних акторів по його інтерпретації та конструюванню в щоразу інших умовах. Відповідно, дослідник не поміщає своїх героїв у задані культурою рамки, він аналізує, як і в яких контекстах вони „проговорюють” певні культурні сенси та як вони мотивують свої дії. Врешті, культурні зразки динамічні, адже індивід користується на щодень не лише колективними моделями, а й включає в процес соціальної взаємодії персональний досвід, трансформуючи культурне поле.

Отож я спробую простежити на різних фрагментах минулого, як заданий шляхетською культурою та правовими приписами ритуал – відповідь – функціонує у повсякденні. Для мене важливо, як вимога рівності поміж контрагентами, що вдаються до *одповіді*, не лише задає стандарти і формує групову ідентичність, а й її переформатовує та руйнує. Я звертатиму увагу на те, як рівними ситуативно виявляються особи з інших станів і навіть етнічних груп, та фокусуватиму увагу на тих ресурсах, які цьому сприяли¹⁹.

Григорій Колмовський надсилає відповідь сврею Рубину

Попри те, що у строго ритуалізованих іграх із честю засадничою була рівність контрагентів, однак існували щілини, які призводили до збоїв у вибудовуванні соціальних, етнічних та ментальних бар’єрів. Скажімо, у конфліктах, де шляхтичеві протистояла нижча за статусом особа, захищена протекцією персони, рівної або й вищої за соціальною позицією ображеному. У цьому разі по факту спір відбувався між двома сильними суперниками, де слабший відходив у тінь протектора.

Тож волинський шляхтич Григорій Колмовський, який в окремих епізодах повсякденного співжиття демонстрував свою вивищеність щодо іншої «братії» по шляхетському стану, прислав відповідну цидулу орендареві королівського

¹⁸ Гирц К. „Насыщенное описание”: в поисках интерпретативной теории культуры. Гирц К. Интерпретация культур, М.: РОССПЭН, 2004, 9–42.

¹⁹ На мінливе значення ритуалів і норм, що належали до культурного поля, пов’язаного з правом і насильством, та їх значну залежність від контексту й соціальних акторів звернув увагу Юрій Зазуляк, досліджуючи побутування *одповіді* серед простолюду Руського воєводства: Зазуляк Ю. *Погрози та листи-погрози посолитих з Руського воєводства XVI ст.* Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи, 2015, т. 1, 43.

секретаря Балтазара Гнівоша єврею Рубину (див. додаток № 1). До луцької гродської канцелярії для фіксації її в актових книгах передав 8 січня 1583 р. сам Гнівош, вказавши, що Колмовський розгнівався на його орендаря безпідставно, без жодної на те причини. Гнівош цим засигналізував свою готовність стати в обороні орендаря. Лист був написаний по-польському, а от писар його переклав руською мовою згідно з вимогою Люблінського привілею для Волині, Брацлавщини та Київщини щодо руської мови як мови судочинства й адміністрування²⁰.

Тож порівняймо цидулу, надіслану волинським шляхтичем Колмовським орендареві єврею Рубину, із традиційними письмовими оголошеннями про помсту. Як вже зазначалося, тексти „одповідних цидул” мали певний „формуляр”: звертання без традиційних формул ввічливості; повідомлення про завдану для честі кривду; обіцянка нещадно мститися в будь-яких місцях у будь-який час без дотримання правил, що регулювали шляхетську поведінку; вказівка на те, що помста буде спрямована не лише на безпосереднього кривдника, а й на членів його родини, слуг, підданих і майно; пропозиція подбати про свою безпеку. Що найголовніше, текст прямо вказував на недостойну поведінку суперника, яка й змушувала автора вдаватися до погроз, що передували насильницьким діям.

Натомість у цидулі Колмовського звернення до адресата цілком витримане: він іменується „паном жидом”, а по тексту – „паном орендарем”. До Рубина Колмовський звертається на „ви” та на завершення називає себе приятелем „його милости”. Автор підкреслює своє добре ставлення до Рубина і висловлює нерозуміння, чому той так ним легковажить, ображаючи Колмовського. Зокрема, безпосереднім приводом до написання листа став факт затримання на дорозі, як твердив автор цидули, його „підданих” – попа й боярина, яких він послав у власних потребах на ярмарок до Горохова. Рубин побив людей Колмовського та відібрав у них гроші й речі, зокрема й ту суму, яку вони мали від скаржника. Як бачимо, Колмовський чітко проводить дистанцію між собою і залежними від нього людьми, ба більше – називає „підданими” осіб, що за формальними ознаками до таких не належать. В іншій історії Колмовський дозволив насильство над дочкою свого колишнього боярина-шляхтича, падчеркою шляхтича, твердячи, що вона належить до його підданих²¹.

Однак автор цидули, що усіяко демонструє вивищеність шляхетства за будь-яких ситуацій, уникає в листі образливих слів, якими зазвичай описують подібні дії у скаргах. Колмовський погрожує застосувати силу для вирівнювання кривд, але лише у випадку, якщо Рубин не відшкодує потерпілим їхні втрати. У той час як у більшості таких цидул особа, що погрожувала, практично не залишала супротивникові шляхів для мирного врегулювання конфлікту, бо відповідь мала іншу мету – зокрема й зганьбити у відповідь на образу. Однак складний статус Рубина, додатково захищеного Гнівошем, змушував Колмовського триматися в певних рамках, щоб не понизити своєї честі необережним кроком.

²⁰ Про функціонування руської мови в судочинстві одразу по Люблінській унії на цих теренах див.: Старченко Н. *Люблінська унія Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного „народу руського” (1569–1648 рр.)*. Український історичний журнал, 2019, вип. 2, 20–23.

²¹ Старченко Н. *Справи про звалтування в шляхетському середовищі Волині...*, 115–119.

Можливо, етикетність у стосунку до особи нижчої соціальної позиції мала вказувати на те, що сам лист Колмовського був не відповіддю, а пропозицією полагати суперечку. Ситуативне становище єврея як орендаря маєтку змушувало шляхтича вступати з ним у тимчасові партнерські стосунки сусідів-землевласників, відповідно, вирівнювало соціальну різницю. А однак оточуючі, не вдаючися в аналіз особливостей цидули, окреслили її як „відповідну”. За метафорою Кліфорда Гірца, Колмовський „підморгував” підкресленою ввічливістю листа, однак хто зна, чи був цей жест „прочитаний” тими, кому адресувався.

Утім, можливим був й інший варіант. У повсякденні брутальне поводження із нижчим за статусом для Колмовського було цілком прийнятним. Однак складна реальність, яка змушувала вдаватися до шляхетського варіанту провадження конфлікту із невласивою особою, передбачала й обережне ставлення до норм, які можна було порушити хіба із рівним собі. Власне, саме ця рівність і дозволяла ображати честь супротивника в очікуванні конвенційної щодо шляхтича відповіді.

Остафій Єло-Малинський проти „хлопа” – жорнівського вїта

Типологічно подібна до попередньої й наступна історія, датована 1574 р., однак позиція автора цидули інша. Так Валентій Немирський, сатиївський намісник белзького ловчого Станіслава Милашевського, прислав до луцького гроду посланця, скаржачися на Остафія Єло-Малинського, який наїхав на місто Жорнів і заподіяв шкоди вїтові Семену Сичковському та міщанинові Томилі Кравцю. Ба більше, їдучи із Жорнова, Малинський залишив у домі вїта Сичковського лист „відповідний”, адресований Валентієві Немирському. Тож сатиївський намісник просив уписати його до актових книг „Одповідь”, писану по-польському та перекладену по-руську, процитую повністю, адже такі „цедули відповідні” досить рідко трапляються серед судових записів:

„П[а]не врьднику!

Не вѣмь, если з ведомостю вашу тень хлопъ, воить жоръновъский, слугу моего, почътивного шляхтича, везенемъ таким, яко еднесго злодея, моръдоваль, и яко готовые п[е]н[е]зи и некоторые речи мои властные и его в темъ мордованю пошарпаню и тень злодеи, песь, хлопъ, воить до себе побраль.

Цо естли бы было з вядомости вашою, и вамъ быхъ не мель за што дяковати, але их, цо се ту стало и яке деспекъты, текго не тылко тему хлопю прѣбачить бых мяль, але и досыть зъ себе ровному. Теды бых бы о то так стал, якобы ми се, уцтывому, нагородило, бо если бы ту екто м[и]л[о]сти пан Милашевский был, с которымъ, вемъ, яко з давных часов приятелске мешкамъ, дошод бы собе такеи справедливости, которыи бых жалостиве был.

Тераз то вам до вядомости доноше, а потом проше о рок праву с тым хлопомъ, жебыхъ могъ мети, и о вшистко то, цо ми ся стало, иншого потом жаловат я беньде. Если панъ Кграевский стръже бороды, теды и мяса, заимуючи, оголю.

С тым ся вам добрыи приязни к лепшому баченью поручам, бо еще текго никгда не было, жебы хто, не тылько тень, и ровныи з Маленъскихъ, не смял.

Писан в Жорновни.

Я, Остафеи Малинъский, воит луцкии”²².

²² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 24 зв.-25 зв., лютий 1574 р.

Остафій Малинський, на той час луцький вїйт, в недалекому майбутньому гродський суддя, а в дальшому – унійний владика, усіляко підкреслює невідповідність позиції жорнівського вїйта, особи простого стану – „хлопа”, який завдав тяжку образу скаржникові, скривдивши його шляхетного слугу. Кривда полягала в ув’язненні слуги і тим порушенні фундаментальної засади шляхетських вольностей – недоторканності особи: ніхто не міг ув’язнити шляхтича без судового вироку. Позбавлення шляхтича свободи сприймалося як образа для його честі, ба більше – присвоєння кривдником королівських прерогатив²³ та порушення суспільного порядку. Отож Малинський наголошує на власній образі, завданій особою нижчого статусу через кривду слугі. Рівним собі Малинський уважає хїба ловчого Милашевського, хоч і змушений звертатися до його урядника Немирського з проханням „учинити справедливість” з приводу заподіяної Сичковським образи. Попри те, що лист має на позір прагматичну функцію – прохання про дії, що мали привести до заспокоєння урази Малинського через покарання Сичковського, інші учасники цієї конфліктної взаємодії кваліфікували його як „лист відповідний”.

Малинський ніде не говорить про відповідь, адже для неї немає відповідного суб’єкта, що усіляко підкреслюється у листі. Достойну йому сатисфакцію міг забезпечити лише Милашевський. Його людей скривджений Малинський міг хїба покарати, „здерши з них шкіру”. Однак погрози у листі Немирський і Сичковський оцінюють як відповідь – поєдинок відносно рівних осіб, піднімаючи цим свій статус й урівнюючи його із соціальним капіталом Малинського. Останній, написавши листа з погрозами, схоже, розумів можливість такої інтерпретації, що й змусило його активно наголошувати на власній високій позиції в шляхетській спільноті та невідповідності становища контрагентів.

Отож різні учасники цієї конфліктної взаємодії не лише були добре обізнані з ритуалами конфлікту, а й, схоже, точно розпізнавали сутність жестів. Врешті, Малинський, хоч і всіляко підкреслював свою вищість щодо контрагентів, однак самим фактом існування цидули та поглибленням конфлікту, де йшлося про честь, урівняв позиції усіх учасників взаємодії.

Підданий Глинка проти слуги Кобиленьського

26 жовтня 1589 р. до володимирського замку прийшов Федько Глинка, підданий Миколая Остророга, та привів Филипа Кобиленьського (очевидно силоміць), на якого скаржився перед підстаростою про заподіяні Кобиленьським збитки (див. додаток № 2). Скаржник розповів, що 22 жовтня у неділю винуватець, „взявши перед себе злий умысль, учинивши отповедь и пофалку на здоровье и маетность мою, гумно мое и клуну зе збожьемь, на завтрее по той похвалцы уночи огнем запалил”. Перерахувавши свої втрати, Глинка просив, аби з тим кривдником повелися згідно з правом як із неосілим, себто затримали в ув’язненні до розгляду справи. Неосіла особа, себто така, що не мала нерухомості, перебувала поза контролем шляхетської корпорації, тож тимчасове ув’язнення *одповідника* мало

²³ Див. конституцію 1578 р. щодо нелегітимного ув’язнення шляхтича: „зверхность, которая нам тылко [королю] належит, над себе ровным привлащал” (*Статути Великого князівства Литовського*, т. 2.: *Статути Великого князівства Литовського 1566*, Одеса, 2003, 211.

запобіжний характер, спрямований на недопущення помсти, „абы тот, против кого одповідь учинил, в покою был”. Згідно зі статутовим приписом ув’язненню підлягав навіть осілий шляхтич, якщо не знаходилося трьох осіб, які за нього готові були поручитися²⁴. Що ж до неосілого, то йому за одповідь загрожувало покарання ув’язненням тривалістю 12 тижнів (II ЛС, розд. 1, арт. 22).

Кобиленьський повідомив, що він служить Іванові Дубовецькому, тож підста-роста, призначивши дату „учинення справедливости” (30 жовтня), послав до пана оповістити про оскарження його слуги. Ситуація була нетипова, бо згідно зі ста-тутовим приписом кривди слуг і підданих мав полагоджувати пан, в юрисдикції якого перебували залежні особи. Відповідно, Миколай Остророг (або його на-місник) мав звернутися до Дубовецького з проханням вчинити справедливість, призначивши день для розгляду кривди. Якщо ворожі дії між слугами чи піддан-ними були наслідком конфлікту між панами, а то й провокувалися ними, зазвичай про приятельське полагодження суперечки домовитися не вдавалося. У цьому разі розгляд справи переносився до гродського суду, де процес вівся між шлях-тичами-землевласниками, а піддані чи слуги виступали свідками. Якщо ж пани мали намір вирішити конфлікт поза стінами суду, тоді у призначений день для з’ясування обставин збиралися не лише зацікавлені особи, а й їхні приятелі, що мали знайти прийнятний для всіх варіант. Присутність на такому доменіальному (панському) суді почтивих шляхтичів була передбачена й правовою нормою, адже пан міг скарати слугу за серйозні злочини навіть на смерть (II ЛС, розд. 3, арт. 8). Звернімо увагу, як вирішувала справу про крадіжку худоби Ганна з Киселів Фалилеєва Марковська, звинувативши у злочині підданого Романа Марковсь-кого Курила. У певний призначений день для погодження справи зібралися не лише зацікавлені сторони, а й приятелі з обох сторін – Іван Сенюта, Станіслав Рогульський, кн. Степан Ружинський, Іван Порванецький та Федір Олізаровсь-кий. Посередники від початку запитали Романа Марковського та Ганну Марков-ську, чи „дастеса нам, приятелем своим, в моц и розсудок наш приятелский, иж бысмы то межи вас моцне подле розсудку своего справедливого то кончити мели”²⁵. Очевидно, що дії підданого розглядалися як підстава суперечки між панами. А у продовження історії Ганна Фалилеєва Марковська збрала приятелів для того, щоб розглянути справу уже свого власного підданого Процка Грицко-вича, винного у крадіжці. Вона так мотивувала свої дії: „Я, не хотечи того сквап-ливе а безправне жадный речи чинит, алем на то упростила вашу м[и]л[ост] прия-телеи своих до дому своего, хотечи с тым злочинцею, збѣгом и шкодником своим перед вашею милостю справедливости ужит, а з розсудку м[и]л[ости] все учинити”²⁶.

Отож Федько Глинка оминув вищу для себе інстанцію в особі Остророга чи його урядника й звернувся безпосередньо до старостинської юрисдикції, а під-староста визнав за ним це право. Цікаво, що й Іван Дубовецький не заперечив

²⁴ Йоаникій Малиновський, щоправда, уважав, що одповідь трактувалася законодавцями як самостійний злочин (Малиновский И. *Учение о преступлении по Литовскому Статуту*. К., 1894, 105).

²⁵ ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 277 зв.– 279.

²⁶ Там само. Спр. 8, арк. 54.

проти зламання традиційної схеми, заснованої на усталеній суспільній ієрархії. 30 жовтня він, ставши перед підстаростою Романом Вільгорським і суддею Дем'яном Павловичем, визнав, що Кобиленьський є його слугою та просив судових урядників разом із ним, „далее не откладаючи, справедливость с того Кобыленского” чинити. Дубовецький підкреслював, що «за винним стояти не хоче”. Отож Дубовецький, заявляючи про свою згоду на суд над Кобиленьським, передусім декларував свою почтивість як доброго шляхтича. Неочевидно, що правда, діяли гродські урядники як суд, а чи як приятелі-посередники між Глинкою й Дубовецьким. Але у будь-якому разі суб'єктність Глинки далеко відбігала від уявлень про підданих як цілком залежних від пана осіб. До записів потрапляють не всі деталі, тож ми напевно не можемо сказати, чому у цій історії всі – від владних осіб (гродських урядників) до Івана Дубовецького як пана Кобиленьського погодилися з правом Глинки чинити саме так. Але факт, що заперечень не прозвучало.

У відповідь на скаргу Глинки Кобиленьський заявив, що справді був у неділю в домі Глинки, де його п'яного господар побив, але „жадное одповеди на него не чиниль и гумна его не палиль”. Свою невинуватість оскаржений готовий був підтвердити присягою. Цілком імовірно, що Кобиленьський відмовлявся від факту відповіді не лише тому, що підозра за скоєне, а значить і відповідальність, падала на нього, а через невідповідний статус Глинки як підданого. У справі немає окреслення Кобиленьського як шляхтича, але є натяки на шляхетність, зокрема, така деталь його вбрання, як журавлине перо на капелюсі. На Волині шукачів кращої долі з інших теренів було багато, міграції жваві, а кожен шляхтич пишався своїми слугами шляхетського стану. Саме зовнішній вигляд на щодень виступав ідентифікатором стану таких прибульців. Валеріан Неканда Трепка, невтомний борець першої половини XVII ст. із псевдошляхтою, вказував на службу як один із популярних каналів проникнення простолюду до шляхетського стану: „Служить йому довго, або, як вони кажуть, бавиться, аби під рукою того пана на хлопство його ніхто не вказував”²⁷.

Федір Глинка доводив факт відповіді свідками, віри гідними. Передусім Олешко, підданий із королівського села Сліпчача, визнав, що був у Глинчиному домі, коли стався інцидент: Кобиленьський в чомусь завинив господареві, а той його, п'яного, „за лобь выкуб”. Виривання волосся вважалося образливим жестом, який завдавав шкоди честі, як і зривання шапки. Отож у відповідь Кобиленьський вчинив Глинці відповідь, „хотечи его або забить, або спалить”, себто скривджений обіцяв помститися за традиційним „формуляром”. Як бачимо, піддані були добре обізнані зі шляхетськими традиціями захисту честі. Незалежно від того, прозвучало слово „одповідь” у погрозах Кобиленьського Глинці, а чи ні, присутні сприйняли їх саме так. Олешко також розповів, що у понеділок до Глинки прийшов кравець Івана Дубовецького з Божанки з попередженням: „Стережисе, бо тебе Кобыленский спалить хочеть”. А потому той кравець звернувся й до Олешка, „жебыхь Глиньку перестерегь, бо, деи, Кобыленский спалить хочеть”.

²⁷ „Służy mu długo або – jak oni inaczej kszczę – bawi się, aby pod ramieniem pana onego o chłopstwo nikt go nie śmiał turbować”, див.: Trepka W. N. *Liber generationis plebeanorum* («*Liber chamorum*»). Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1995, 55.

Точнісінько так відбувалися оголошення про помсту і в шляхетському середовищі, де не лише сам скривджений попереджав про помсту одповіддю, а й його приятелі, а інколи на позір сторонні особи, які намагалися убезпечити потенційну жертву від насильства.

Другий свідок з боку Глинка михальський вїт Мартин визнав, що був у Грубешові вже після спалення Глинчиного гумна, де чув від божанських підданих Івана Дубовецького, що „то ничия иншая справа, одно Кобыленского”. Далі Глинка поклав перед суддями „перо жоравее шарое”, яке знайшов після пожежі, стверджуючи, що його загубив Кобыленський, коли чинив підпал. Оскаржений визнав, що перо його, але запевняв, що воно випало, коли Глинка його бив, себто звинуватив обвинувача у фальшуванні.

Глинка після оповіді свідків просив надати йому право присягти на підтвердження своїх звинувачень. Судді, порадившись з Іваном Дубовецьким, „при таких ясных доводах через люди добрые и знаках явних”, згідно зі статутним приписом наказали Глинці присягнути з двома свідками. Артикул, що на нього посилалися судді (розд. 11, арт. 11), стосувався випадків шкоди, завданої особі, якій попередньо погрожували. Отож, якщо факт одповіді буде доведений, підозра у скоєнні шкод невідомою особою падала на того, хто погрожував. Скривджений мав присягнути з двома свідками на доведення погроз, а оскаржений після цього виплатити вартість шкод. Однак із правового припису випливало, що всі ці дії не конче вказували на оскарженого як винуватця, а лише забезпечували відшкодування кривд для потерпілого. Далі ж особа, яка вчинила одповідь, могла „собе винного искати, хто тую шкоду учинил”, себто провадити власне розслідування і стягувати вартість своїх утрат уже зі справжнього винуватця. Про це заявили й судді: „Тогда Кобыленский тую всю шкоду его, на чом присягнетъ, платити, а собе винного искати будетъ повинен”.

Окремо треба сказати й про свідків-співприсяжників, які у більшості випадків не стільки бачили те, про що точилася в суді суперечка, скільки чули – від самого потерпілого, від сторонніх осіб, з інформації, що зазвичай широко поширювалася у тому суспільстві. Тож під присягою вони засвідчували добропорядність особи, з якою готові були присягати, підстави для довіри до неї, факт доброї слави, а не свою знаність події.

Однак коли Глинка разом із двома співприсяжниками Андрієм Ведкалом і Куцом Сикалом готовий був присягнути на підтвердження того, що Кобыленський, попередньо погрожуючи, спалив його гумно та стодолу, винуватець Глинку звільнив від присяги й погодився заплатити за шкоди значну суму. А позаяк Кобыленський таких грошей не мав, його пан Іван Дубовецький віддав свого слугу Глинці для відробітку під загрозою втрати життя в разі відмови. Звільнення від присяги свого супротивника не було рідкістю, адже змусити іншого присягати означало взяти додатково гріх на свою душу. Натомість позбавлення іншого від здійснення акту, небажаного для християнина, дозволяло сподіватися на поступки з його боку. На жаль, продовження цієї історії до книг не потрапило.

Очевидно, що Федір Глинка був поважною особою серед підданих Остророга; цілком імовірно, що він тримав корчму. Адже особи, яких звела ця історія, зустрілися у нього в домі цілком випадково. Однак майновий рівень підданого, як видавалося, не міг порушити станові межі та правові приписи, що їх легітимізували, у

строго стратифікованому суспільстві. Але історія Глинки засвідчує протилежне. Федір провадив свою справу в шляхетському суді без посередництва пана чи його представника, а судді сприйняли це як належне. Звичайно, під категорію „підданих” могли потрапити не лише залежні селяни, а й бояри – група, що наближалася за своїм становищем до шляхти, але залишилася за межами цього стану через утрату власного землеволодіння. Окремі особи, не маючи власної нерухомості, тим часом зберігали свою належність до шляхти²⁸. Однак у словниці панів, від яких вони тримали свою нерухомість (інколи такі стосунки тривали з обох сторін у кількох поколіннях), теж могли маркуватися підданими, особливо в конфліктних ситуаціях²⁹. Попри неврегульованість поняття „підданий”, Глинка, очевидно, стояв щаблем нижче в соціальній ієрархії від Кобиленьського, незалежно від того, чи був той шляхтичем, а чи хотів ним здаватися. Адже Федька називають підданим судові урядники, тож якби йшлося про іншу категорію, аніж селянин, це мав би зауважити передусім сам Глинка, ідентифікуючи себе в гроді.

У цій справі вражає обіг інформації в межах кількох сіл, що належали різним власникам, канали її передачі та швидкість поширення новин. Аналогічним чином було влаштоване й шляхетське інформаційне поле, коли йшлося про значущі для шляхтича речі – образу честі або небезпеку для життя чи майна. Історія з Глинкою засвідчує також добру поінформованість підданих про ритуал відповіді, як прийнято вважати – елемент рицарської (шляхетської) культури. А це дозволяє говорити про її поширеність і серед найнижчого стану – селян.

Козаки оголошують про помсту шляхтичам

Власне, в обох попередніх випадках відповідь оголошували або шляхтичі, або Кобиленьський, що напевно хотів, аби його таким уважали. Себто ініціатива виходила від представників стану, які робили честь супротивникові своїми ритуальними погрозами, урівнюючи його певним чином із собою.

Однак траплялися випадки оголошення про помсту через посередників, що стояли нижче в суспільній ієрархії від обох супротивників. Скажімо, у нашому випадку йтиметься про відповіді шляхтичам від козаків, які перебували на службі у волинської шляхти, відповідно, належали до нижчого стану. Використання кривдником для ритуальних жестів, які вимагали рівності сторін, осіб, що перебували на іншій сходинці в соціальній ієрархії, сприймалося як додаткова образа для шляхетської честі. Отож Ян Циминський скаржився на свого сусіда по маєтку

---

²⁸ Див. скажімо, про конфліктні стосунки таких осіб зі своїми панами: Старченко Н. *Честь, кров і риторика...*, 128–132.

²⁹ Звернімо увагу на конфлікт кн. Григорія Сангушка з потомственным слугою Миколаєм Волинцем, чий батько вислужив маєток у діда й батька кн. Григорія. Князь говорить про свавілля свого боярина і підданого Волинця, який смів судитися зі своїм паном: „ты, запомневши боязни Божое, так же повинности своее служебничео и подданское, которую кождый добрый и цнотливый подданыи, так же слуга, п[а]ну своему отдават звыкль” (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 57, арк. 7–7 зв., 1599 р.). Врешті князь, не повідомивши Волинця, як передбачено було правом, вивів у володимирському гроді шкрутинію, доводячи, що Волинець ніби є „подданымъ або якимъ бояриномъ”, а не шляхтичем (Там само. Арк. 388 – 390 зв.). Однак зауважу, що цей „підданий” попередньо виграв справу в князя щодо свого маєтку спочатку у володимирському гродському суді, а потім і в Трибуналі.

Федора Шкленського, який наслав двох козаків з Наливайкового війська, а при них своїх слуг і підданих, виганяючи його з володіння ставком, частина якого перебувала в маєтності скаржника. Ці дві особи були сусідами по маєтку, що вели запеклу перманентну війну упродовж тривалого часу, а не лише у 1596 р., яким датується цей епізод. Циминський свою скаргу доповнював інфомацією про те, що Шкленський сам „чинит пофалки, такъ приятелми никоторыми, яко и тыми лотриками козаками, ку шкоде моеи и з небезпеченством здоровья моего, которые мне за ведомостью и росказанем пна Шимковича огнем и зрадливымъ забитем перегроживають”³⁰. Як бачимо, погроза вбити чи спалити була поширеною у *одповідях*.

Те, що згадка козаків у скаргах на погрози була не випадкова, засвідчує й зворотна заява в гроді, яку невдовзі зробив Федір Шимкович Шкленський на свого сусіда Яна Циминського. В ній говорилося, що кривдник, переховуючи у своєму маєтку незнайомих людей, козаків Наливайка, через тих „лотриков” усіляко погрожує Федорові:

„отповеди и похвалки ку шкоде моеи и небезпеченством здоровья моего, огнем и зрадливымъ забитьем, на здорове мое, жоны и дѣтей и слуг моих перегроживають. Про то, кгда бы ми ся о то на потом за тыми похвалками стало, буд на здоровю моем и слуг моих, буд теж шкода якая, теды ни через кого иного, одно через тые помененые лотрики козаки за направою пна Яна Циминского, которые он переховывает”³¹.

В іншому випадку в луцькому гроді скаржилися несвіцькі бояри Остафія Воловича Васько Прибишевич і Мартин на двох козаків кн. Михайла Вишневецького, які, п’ючи в несвіцькій корчмі, поранили господаря, побили та порозганяли відвідувачів і завдали іншої шкоди. Очевидно, що йшлося не про випадковий конфлікт, адже далі козаки, озброєні аркебузами та луками, пішли під двір, де на той час мешкав урядник Воловича Валентій Тваровський, та викликали його образливими словами на поєдинок: „слова неучтивыми насоромотили, вызываючи его на руку, жебы до них вышол и з ними ся бил, хотечи его о горло приправить”. На цьому кривдники не заспокоїлися, а побили несвіцьких підданих, які саме поверталися з роботи³².

Тож, очевидно, що і в цьому випадку шляхетські ритуали захисту честі – одповідь та поєдинок – побутували й на інших щаблях соціальної ієрархії, принаймні у середовищі осіб, що шаблею заробляли свій „хліб”.

Міщанин чинить одповідь шляхтичеві

Наступна історія не містить одповіді, однак є промовистою преамбулою до іншої, де ініціатива у виголошенні одповіді шляхтичеві та наступних за нею насильницьких діяч належала міщанинові. Натомість пропонується історія ситуативного конфлікту на теренах Луцька, який виявив антагоністичні суперечності між учасниками, водночас демонструє тісне співжиття, спільний культурний простір

³⁰ Там само. Ф. 25, спр. 49, арк. 154 зв.–155, 1596

³¹ Там само. Арк. 232–232 зв.

³² Там само. Спр. 11, арк. 96 зв.–97.

і розуміння символічних значень слів і жестів представниками різних станів. Отож що „сказали” одне одному 10 квітня 1587 р. у каптуровому суді княгиня Катерина з Фальчевських Дмитрова Козечина, яка тримала в оренді луцьке вйтівство, орендар її вйтівських прибутків єврей Шая Нахимович, волинський чашник шляхтич Федір Рудецький, який відстоював інтереси свого підданого Труша Микитича (а через нього – й свої власні) та луцькі міщани?³³.

Тісне співжиття у волинському місті різних груп (соціальних, етнічних, релігійних), тісно переплетених інтересами та розділених протиріччями, робило цей простір досить конфліктним, а водночас сприяло активному використанню спільних механізмів полагодження суперечностей. Власне, фактором солідарності у конфліктах часто виступала не групова ідентичність, що забезпечувалася належністю до окремих міських юридик, а спільний інтерес, часто ситуативний. Отож на засіданні каптурового суду Федір Рудецький скаржився на кн. Катерину Козечину в тому, що за її наказом орендар вйтівських доходів, зокрема горілчаного, Шая Нахимович за участі лентвіта, міських найманих слуг (*позовчиків*) та гайдуків „найшов” на дім підданого Рудецького – Труша Микитича. Підданого побили, пограбували, провели через усе місто „як одного злодея” і ув’язнили на три дні в луцькому замку.

У відповідь на скаргу умоцований відповідачки Ян Пилитовський зауважив, що чашник не вчинив згідно з правом: перш ніж подаватися до суду, він мав звернутися до княгині з проханням „про справедливість”. На те адвокат Рудецького Станіслав Кандиба відповів, що його клієнт не повинен був просити Козечину про справедливість, позаяк орендар діяв за її наказом, тож саме вона й має відповідати.

Однак Шая, ставши у суді, заявив, що чинив на власний розсуд, дбаючи про свій інтерес. Його поінформували, що Труш, мешкаючи в місті та перебуваючи в юрисдикції луцької громади на магдебурзькому праві, шинкував горілку всупереч міському привілею (відповідно, отримував прибуток і не сплачував податки до міської скарбниці). Тож, як твердив Шая, він не чинив кривд тому підданому, а прийшов до нього зі слугами, наданими йому з міського уряду, та із замковим воротним. Труша ув’язнили лише після того, як знайшли у нього в домі горілку для шинкування. Слова орендаря підтверили луцькі міщани, а бурмистри продемонстрували привілей Стефана Баторія, за яким саме міська громада мала ексклюзивне право на шинкування горілки і утримання корчом в межах міста та в радіусі півмилі поза його кордонами³⁴. Привілей справді містив цей пункт, однак Рудецький на те відказав, що його підданий Труш мешкає на території його фільварку – „в земстве”, поза межами міської громади та її юрисдикції („мещане до того не мають нічого”), отож не підлягає присуду вйта і міської влади. Чашник зазначав, що та земля на території Луцька віддавна належала його предкам, які „вшелякое волности шляхетское уживали и при том фолварку в подданных своих вшелякие шинки, питья горелчаные, медовые, пивные и волные шинки мевали”. Тож і він має повне право на своїй землі збудувати корчму. Утім, як підкреслив позивач, тут не місце для

³³ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 596–598 зв.

³⁴ *Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов*. Ч. 5. Т. 1: Акты о городах (1432–1798). К., 1869, 22.

з'ясування подібних питань, адже він оскаржує відповідачку про безправне побиття та ув'язнення свого підданого, а також про шкоди, які при цьому були заподіяні Трушеві. Адвокат Рудецького перевів конфлікт із теми – що може і що не може дозволити собі шляхта в межах міста, в дискусіях над якою можна було поховати справу (чого, цілком імовірно, й добивалася княгиня) – на безпечний ґрунт права і безправ'я. Тим позивач указав на особливості роботи каптурового суду, який не мав повноважень розглядати суперечки про належність майна, а чи в даному разі – про право підданого Рудецького на шляхетському ґрунті шинкувати горілку. Натомість до компетенції суддів належало відновити рівновагу, порушену через застосування насильства, себто в даному разі розглянути справу про напад на дім підданого та заподіяні йому кривди³⁵.

Судді, вислухавши сторони, усамітнилися для наради щодо ухвали у тій справі, а поки вони дискутували, сторони встигли самостійно поладити суперечку. Було вирішено: княгиня має перепросити чашника і заплатити дві копії Трушеві за шкоди, що й було виконано. Додатково Катерина Козечина повернула Рудецькому втікачів, про яких вони мали давнішу суперечку, яка теж мала розглядатися в суді. Ймовірно, йшлося про підданих чашника, які втекли до міста у сподіванні на свободу, або ж це були піддані Рудецького, які вирішили, що у маєтках княгині їм житиметься краще. В будь-якому разі повернення втікачів було додатковою поступкою позивачеві. Орендареві Шаї призначили двотижневе ув'язнення за гвалт підданому Трушеві, однак на прохання княгині і суддів Рудецький звільнив його від покарання.

Отож у цьому конфлікті, з одного боку, сплелися інтереси княгині Катерини Козечиної, орендаря Шаї Нахимовича та міської громади на магдебурзькому праві, а з другого – усім цим розмаїтим контрагентам зі своїми власними стратегіями та потребами протистояв Федір Рудецький, що стояв на сторожі інтересів свого підданого та своїх власних. Княгиня як очільниця міської громади мала діяти в її інтересах та забезпечувати умови для оренди Шаї Нахимовича. Шая сподівався отримати прибуток із Труша, скориставшись традиційною конкуренцією міщан зі шляхтою, яка мала в місті власні юридики і чії піддані, займаючися аналогічними міщанам заняттями, конкурували з ними в одній економічній ніші. Міщани виступали на боці орендаря, зацікавлені у ліквідації конкретного конкурента, але передусім – нагадуючи про свої права та намагаючись закріпити їх на рівні повсякденних практик.

Позов Федора Рудецького можна було оскаржити, що й спробував зробити адвокат Ян Пилитовський. Ситуація, однак, перебувала у сірій правовій зоні, де вирок міг залежати значною мірою від преференцій суддів. Судді могли вказати Рудецькому, що він оминув зазначену в праві інстанцію – княгиню як тримачку вїтвіства, у якої й мав від початку просити розглянути справу про насильство щодо Труша та відшкодувати його втрати. Утім, судді могли на це й не зважити. З великою долею ймовірності можна сказати, що їхні преференції були на стороні чашника. Отож судовою ухвалою княгині мала бути призначена присяга, якою вона, призвавши Бога в поміч, мусила довести, що не лише не наказувала нападати на дім

³⁵ Див., скажімо, ухвалу каптурового сеймика, присвячену функціонуванню судочинства під час безкоролів'я: ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 14–18 зв.

підданого Труша, а й про це нічого не знала. Однак її поінформованість про наміри Шаї та міщан не викликає сумніву. Тримаючи вїтівсто, Катерина Козечина була зобов'язана відстоювати інтереси міщан у їхніх конфліктах зі шляхтою, а чи наймні це демонструвати. Інакше вїтівсто перетворилося б для його тримачки на суцільну війну з громадою, що підтверджують історії інших вїтів³⁶.

Очевидно, що присягнути у цій ситуації княгиня не могла, не вчинивши смертний гріх кривоприсяжництва та не завдавши уразу своєму сумлінню, а до того ж – добрій славі. Адже усі, кому було потрібно, знали, хто мусив легітимізувати напад на Труша. Тож замирення було невідворотним, але у випадку ухвалення декрету Рудецький здобував домінуючу позицію, бо тоді вже у його волі було – йти на поступки відповідачці, а чи ні.

Чашник теж був зацікавлений у компромісі, адже від нього залежало його співжиття із сусідами, які в будь-якому разі могли завдати чимало прикростей. Врешті, навіть вигравши справу, треба було мати ресурс для отримання від відповідачів відшкодування. Однак „ображена” декретом честь княгині навряд чи сприяла б її готовності до поступок і полагодження конфлікту.

Замирившись ще перед ухваленням декрету, обидві сторони виграли. Рудецький отримав моральну сатисфакцію через перепрошення княгині, адже кривда підданого, що вже зауважувалося, сприймалася як ураза для честі пана. Окрім матеріального відшкодування кривд Труша чашник бонусом повернув собі підданих-утікачів. Княгиня уникла декрету і могла завдяки своїм поступкам сподіватися на такі ж поступки у майбутньому з боку ще геть недавно вороже налаштованого сусіда по спільному міському простору та „брата” за належністю до шляхетського стану. Катерина Козечина отримала цьому підтвердження – орендаря Шаю звільнили від покарання за дозволом Рудецького, скріпивши тим угоду про примирення. Клопотання княгині про орендаря додатково вказували на неї як справжню ініціаторку нападу. В такому разі вона зобов'язана була подбати про нього, адже під час процесу він засвідчив, що вчинив напад, не поінформувавши Катерину Козечину. Очевидно, що таким чином відповідачі сподівалися розвалити справу, а далі відмовлятися від своїх слів не випадало.

Цією історією княгиня засвідчила перед міщанами розуміння своїх обов'язків як „доброго” вїта – боронити їхні інтереси та стати на захист орендаря, водночас продемонструвавши перед шляхетським зібранням і суддями розуміння важливості станової солідарності та конвенцій, спрямованих на підтримання „спокою посполитого”. Удавалося це далеко не всім³⁷. Ці приховані скрипти поведінки обох контрагентів очевидно були „зчитані” суддями, які зі свого боку підтримали княгиню в її спробі звільнити від ув'язнення орендаря Шаю. Отож разом усі учасники історії чи не зразково розіграли „спектакль” полагодження конфлікту (як і багато інших у минулому), закріплюючи цю дидактичну вправу для інших на майбутнє.

³⁶ Про конфлікти між вїтами і міщанами див.: Заяць А. *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, Львів, 2019, 133-139.

³⁷ Про засадничий характер конфлікту поміж вїтом і міщанами на прикладі перебування на вїтівському уряді у Володимирі Михайла Дубницького див.: Старченко Н. *Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання*. Соціум. Альманах соціальної історії, вип. 3, К., 2003, 65–98.

Очевидно, що суперечності між головними конкурентами в місті – міщанами і шляхтою – були засадничі, тож й уникнути конфліктів було неможливо. Натомість спільноти виробляли надійні механізми примирення, які, проте, діяли геть не автоматично. Зазвичай за стіл переговорів сідали тоді, коли можливості добитися свого через конфлікт були вичерпані, сили сторін оцінені, а вигода від миру виправдовувала примирення. Схоже, що ця історія – саме з таких³⁸.

На противагу цьому випадку, який демонструє єдність головних культурних кодів усіх мешканців міста незалежно від їхньої належності до різних груп (соціальних, правових, етнічних і релігійних), інша історія засвідчує таке ж знання їх про відповідь, нібито вузькостановий шляхетський ритуал ворожості, та практикування її в стосунку до представників іншого стану (див. додаток № 3).

Отож 9 червня 1595 р. дружина Андрія Вільгорського скаржилася на луцького аптекаря Войтеха та його дружину Марту Моримушанку, які мешкали під юрисдикцією католицького костелу, а водночас володіли землею, що належала громаді на магдебурзькому праві, відповідно, й власники знаходилися під її присудом. Згідно зі скаргою, спочатку аптекар Войтех „над заволяньє свое ремеснищкое и купецкое”, себто вийшовши за межі прийнятих для його соціальної групи норм, прислав Вільгорському словесну відповідь через возного Матиса Славогурського, яку той передав у присутності багатьох почитливих осіб³⁹. Себто аптекар знав, як потрібно „правильно” оголошувати відповідь. Обіцяючи вдатися до помсти, аптекар погрожував побити свого ворога киями. Кий належав до предметів, побиття якими завдавало урази для честі шляхтича („незвыклою бронєю рыцерскою, києм збилъ и змордовалъ”⁴⁰; „шляхтича учтывого, такъ яко одного безецника безотповедне кийми бити росказалъ”⁴¹). Скажімо, Богдан Княгининський скаржився на Яна Монтовта, який „наполнившись воли своее непристойное, мене самого безвинне зсоромотил, злаяль словы невчтивыми, которые ми поцтивости моей шкодят, и хотил мя, деи, кийми бити”⁴². Отож аптекар ще й „наступав” на шляхетську честь супротивника.

³⁸ Козер Л. *Функции социального конфликта*, пер. с англ. О. Назаровой. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000, 162-166. Автор вважає такі конфлікти досить продуктивними для підтримання рівноваги в спільноті.

³⁹ Юрій Зазуляк, досліджуючи поширення письмових погроз серед простолюду Руського воєводства, зауважує їх обіг не лише між представниками нижчих станів, а й в стосунку посполитих до шляхти. Він вказує на ритуальний характер цих письмових погроз, подібний до того, який мали письмові оголошення про помсту в шляхетському середовищі. На думку дослідника, йшлося про широке запозичення шляхетських форм провадження конфлікту нижчими станами та, відповідно, існування спільного для різних станів культурного простору права і насильства в Речі Посполитій. Водночас Юрій Зазуляк висловлює гіпотезу, що письмові погрози простолюду на адресу шляхтичів можна сприймати як вияв протестної культури, культурної інверсії, що підважувала усталений соціальний порядок та прийняті для різних станів способи поведінки (Зазуляк Ю. *Погрози та листи-погрози посполитих з Руського воєводства...*, 44). Справді, дружина Андрія Вільгорського (а чи писар, що оформляв скаргу) сприймає дії аптекаря Войтеха як невластиву для купецького стану поведінкову модель, пов’язуючи відповідь зі шляхетською культурою. Однак, як видається, йшлося не стільки про протестний акт, скільки про поширені практики перебирання нижчими за статусом особами/групами властивих для домінантної групи позицій і ролей, що непомітно вирівнювало асиметрію.

⁴⁰ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 37.

⁴¹ Там само. Спр. 49, арк. 305 зв.

⁴² Там само. Спр. 10, арк. 186 зв.

Наступного дня після оголошення „одповіді” Войтех „найшов” на дім Вільгорських, хоч, як зауважувала скаржниця, мав удатися до права, згідно зі становими рамками поведінки „чоловіка купецького”. Шляхтич, попереджений добрими людьми про наміри супротивника, втік, а його дружина, вийшовши перед дім, просила нападників відмовитися від насильства та від виконання свого „злого тиранського умислу”. Під „тиранською” поведінкою розумілися дії особи, що ставила себе понад право.

Войтех, знехтувавши повагу до „спокійної” статі скаржниці, крикнув: „Бийте ту неучтиву жону”. Свої погрози нападник підтвердив, вистріливши по ній з рушниць, а слідом за ним його помічники почали стріляти з луків, „яко до якого звіра”. Однак, як зазначила Вільгорська, Бог „моцною рукою” порятував її від смерті. Такі ситуації, коли нападники на позір вдавалися до крайніх засобів, що мали закінчитися трагічно для жертви, були традиційними для шляхетських конфліктів. Вони виконували функцію психологічного тиску на супротивника⁴³.

Андрій Вільгорський звернувся зі скаргою до війта, в юрисдикції якого перебував кривдник. Скарга вплинула: Войтех, відмовившись відповідати перед міським судом, через посередника, луцького лентвіта Миколая Чарнацького, домовився з позивачем про примирення, в рамках якого перепросив скаржника. Отож і в цьому випадку сторони спробували поладити суперечку поза судом. Однак аптекар не врахував ще одну зацікавлену особу – дружину Вільгорського. Як твердила скаржниця, Войтех знехтував перепрошення її, учтивої пані, чим наразив на велику небезпеку. Це й стало приводом протестації вже особисто Андрієвої Вільгорської на аптекаря.

Утім, як далі заявляла у своїй скарзі шляхтянка, Войтех погодився на поладження суперечки виключно для того, аби приспати пильність супротивника. Дуже скоро потому він разом із дружиною, маючи намір вповні задовольнити своє бажання помсти, домовився зі слугами з роти Слятковського (близько 10 осіб) про напад на дім Вільгорського. Отож на цей раз кривдник таки реалізував свою погрозу: Андрія схопили та, кинувши його на землю, почали бити киями. Скаржниця із вагітною дочкою намагалися порятувати жертву, однак намарне, самі потрапивши під гарячу руку кривдників. На перебіг ситуації вплинув натомість товариш роти Януш Венгрин разом із іншими жовнірами, які й утримали від розправи нападників. Таке втручання було класичним актом у конфліктних сценаріях, де саме участь сторонніх утримувала насильство у прийнятних рамках. Часто цими посередниками виявлялися приятелі, які супроводжували безпосереднього ініціатора нападу⁴⁴. Цілком імовірно, що товариш роти Венгрин і його приятелі виявилися на місці події не випадково.

Хто зна, чи був аптекар Войтех такий запеклий у своєму бажанні помститися, а чи нетривкий мир порушила дружина Вільгорського, відстоюючи своє право на публічну сатисфакцію – перепрошення з боку кривдника, де Андрій Вільгорський поплатився як чоловік скаржниці. Але ця історія демонструє класичний варіант шляхетського перебігу конфлікту з усіма ходами та прихованими скриптами. Однак до чоловічого світу, що складався із представників різних станів, цього разу долучилася й жінка, що запекло відстоювала свою честь цілком у відповідності з правилами поведінки „доброго шляхтича”.

⁴³ Старченко Н. *Честь, кров і риторика...*, 160-161.

⁴⁴ Там само, 160, 180.

* * *

Отож що нам дають ці маленькі фрагменти минулого, які напевно не вкладаються в типологічні ряди актів не лише тому, що рідко траплялися у тогочасному соціумі, а й через специфіку джерел – продукту переважно шляхетських судових інституцій. Друге треба обов'язково тримати в пам'яті, коли ми намагаємося говорити про репрезентативність. Отож ми напевно не знаємо, яка категорія підданих могла вчинити так, як Федір Глинка. Ми не можемо бути певні, що в усіх ситуаціях, де стороною в конфлікті виступав єврей-орендар, його міг захистити символічний капітал шляхтича-протектора. Як і в тих випадках, де контрагентом виступав слуга, що покладався у своїх життєвих стратегіях на честь пана. Однак ці історії, „розказані” різними людьми, додають щось дуже важливе до нашого розуміння минулого, демонструючи, яким складним і розмаїтим був той світ. Скажімо, вони підважують наше бачення минулого як строго стратифікованого, культури – як ексклюзивного станового простору; сфери взаємодії (міжперсональної/міжстанової/міжгрупової) – чи не всуціль конфліктної; поведінки індивіда – заданої строгими правилами. Натомість ці оповіді демонструють минуле як простір взаємодії представників різних станів, об'єднаних інтересом і символічним „клеєм” (чесною) інколи більшою мірою, аніж становими ідентичностями. Схоже, що єдиний простір культури можна розглядати не лише в категоріях „запозичення” чи „привласнення” панівних моделей нижчими станами, а й в контексті „спільного володіння” культурними кодами людей різних станів через їхню тісну взаємодію.

Увага до маленьких фрагментів учить історика смиренню у своєму ремеслі – усвідомленню того, що його наратив завжди незакінчений та неповний, іншими словами – завжди відкритий до нових інтерпретацій. А водночас служить для дослідника антидотом проти надмірної концептуалізації та генералізації історії: світ минулого надто варіативний, щоб умістити його в одну „велику оповідь”⁴⁵.

ДОДАТОК

№ 1

1583 р., січня 8. Луцьк. – Оповідна цидула орендареві мастку Бородчичі Рубину від Григорія Колмовського

Сповіданє п[а]на Балтезара Гневоша с паномъ Григоремъ Колмовским

Року 83 м[є]с[я]ца генвара 8 дня.

Присылає на врьад кгородскии луцкии до мене, Якуба Климашовского, его милост панъ Балтезаръ Гневошъ Сѡлексовскии, дворанинь и секретарь его королевское м[и]л[о]сти, жалуючи и оповедаючи тыми словы, ижъ, деи, панъ Григорєи Колмовскии, не ведаю, для котороє причины, звазнивьшися на арандара моего бородъчицкого на имя Рубина, жида, прислалъ ему лист ѡтповедныи, по полску писаныи,

⁴⁵ Magnússon S. G., Szijsártó I. M. *What is Microhistory?: Theory and Practice*. London–New York: Routledge, 2013, 158.

которыи лист пана Колмовског[о] зашити под печатю его посланецъ пана Гневошов передо мною на вряде положивши, просил, абых до книгъ уписанъ былъ. Которыи лист я с полского писма на рускии языкъ преложивши, до книгъ уписати казал. И такъ ся въ себе маеть:

„П[а]ну арендарови || [95] бородъчицкому, жиду, до рук властных належи.

Пане жиде, арандару бородчицкии!

Никгдымъ тебе того не заделал, ижеc такъ мене себе такъ лечъце⁴⁶ поваживши, што ме вже *от* тебе не раз потыкает, ижеc дня вчорашнего в понедѣлокъ, подъданных моих перенявши на добровольнои дорозе, попа и другого боярина моего, которого я посылалъ для потребъ своихъ властных на ярмаркъ до Горухова, тамеc их побиль, помордовалъ такъ, яко ся тебе подобало, и побралес у них речеи немало. То естъ у боярина моего взялес сукню блакитную лонскую, и кордь, и шапку, а взялес моих п[ε]н[я]зем властных золотыхъ петъдесят, которыемъ давалъ на потреби мое властные, кожухъ кроликовыи, сукна лонского блакитного аръшиновъ дванадцать, каразие белое локоть десеть, сермяг двѣ, с коня узду, а возъ казалес з села с Корневы гнати, у попа взявъши, збивши || [95 зв.] шапку оксамитную, лисами подшитую, сукна лонского аръшиновъ пять, грошеи копъ десеть.

А такъ мне нелзе. Если ми того не вернешъ, подданыи моимъ и мене, теды я на тебе и на горъле твоёмъ того шукати буду, кгдажъ такъ нецнотливыи лупъ чиниль и бои подданыи моимъ, а мене деспектъ.

А такъ прошу тежъ васъ, пане арендару, учинити справедливость тому слуге моему, ижъ му винен Иванъ Рудковскии пультретѣ мацы жита, а такъ прошу о справедливост. А тымъ буд, в[аша] м[и]л[ост], ласкавъ.

До узренья.

Писан с Кольмова, по светыхъ пятенках у волторокъ. W[aszei] m[ilości] przyuacziel Григорейи Кольмовъскии”.

Которое я оповеданье пана Гневошово и тотъ листъ пана Кольмовъского до книгъ кгородскихъ луцькихъ записати казалъ.

ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 94 зв.– 95 зв.

№ 2

1589 р., жовтня 30. Володимир. – Декрет володимирського гродського суду у справі Федька Глинки, підданого Миколая Остророга, який звинуватив Филипа Кобыленського, слугу Івана Дубовецького, у спаленні гумна і стодоли після погроз мститися (одповіді)

Декретъ подданого его милости п[а]на Миколая Остророга Федка Глинки
з Филипом Кобыленским

Року 89 м[ε]с[я]ца октебра тридцатого дня.

Иж што дня оногдашного в четъвергъ м[ε]с[я]ца октебра двадцать шостого дня, пришедши на врад кгородскии володимерскии до мене, Романа Велигорьского, подстаростего володимерского, подъданыи его милости п[а]на Миколая Остророга

⁴⁶ Мало бути „легцеповаживши”.

з села Поромова на имє Федко Глинька, привєдъши з собою ниякого Филипа Кобыленьского, жаловаль и оповедаль тыми словы, ижъ, *деи*, «часу недавно прошлого в неделю м[ε]с[я]ца октебра двадцать второго дня тотъ то Кобыленьский, взавши перед себе злыи умысль, учинивши *отповедь* и пофалку на здорověе и маєтность мою, гумно мое и клуну зъбожьемъ на завтрее по той похвалцы уночи *огнем* запалил, гдеж, *деи*, збожьемое, што *одно* тамъ было, то *есть* жита копь *осмьдесят*, овса копь *осмьдесят*, ечменю копь *тридцат*, гречки копь *пятьдесят*, гороху возов пять, сена возов три, в *стодоле* сєменя лняного бочку, конопного бочку и все *статки*, што *колвекъ* в томъ гумне было, спалил. И просиль, абы яко з неосєлого справедливость учинена была”.

Урад, заховавшысе в томъ водлє права посполитого, *иж* менил се быть тотъ Кобыленьский слугою п[а]на Ивана Дубовецкого, на *враде* задержавши, || [589 зв.] п[а]ну его знать дать велил, а справедливости рок на *ден* сєгодняшний *понеделокъ* м[ε]с[я]ца октебра тридцатого зложил. На *котором* року зложоном панъ Дубовецкий, ставши *перед* суполным *судомъ* кгородским *володимєрским*, то *есть* *перед* нами, Романом *Вилгорским*, *подьстаростимъ*, а Демьяном *Павловичом*, *судьєю*, *врадниками* *судовыми* кгородскими *володимєрскими*, до того Кобыленьского, *иж* ему *служить*, *зналсе* и просиль, абы *суд* кгородский, *далєи* не *откладаючи*, *справедливость* *сполєчне* з нимъ с того Кобыленьского *чинил*, бо, *деи*, «я за *виньным*, *покажетъ* ли се то на него, *стать* не *хочу*».

И *кгда* панъ Дубовецкий *сполєчне* з *урадом* кгородскимъ *володимєрскимъ* *дла* *чинєнья* тоє *справедливости* *засєли*, *подданыи* его *милости* пна *С*Остророговъ *Федор* *Глинька* жаловаль на того Кобыленского, яко и *первєи*. До *чого* са Кобыленьский не *зналь*, *мовєчи*, *иж* *зналь* се до того, *жєм* в *дому* Глиньки *быль* и тамъ *менє* *пьяного* тотъ Глинка в *дому* *своємъ* *быль*, *алє* я *жадноє* *одповєди* на него не *чинилъ* и *гумна* его не *палил*, *хотєчи* са *того* *присагою* *отвести*.

А Федор Глинька, *доводєчи* то на Кобыленьского, *ижъ* ему *первєи* *одповєд* *учинилъ*, а *потомъ* на *завтрее* жъ *вночи* *гумно* *спалилъ*, *ставилъ* *светковъ* *людєи* *добрыхъ*, *веры* *годныхъ*, *напервєи* *подданого* его *королевское* *милости* з *сєла* *Слєпча* *С*Олєшка, *которыи* *очєвисто* у *суду* *зєзналь*, *ижъ*, *деи*, «*быль* *єсми* *при* *томъ*, *кгда* в *дому* Глиньчиномъ тотъ Кобыленьский *пилъ*, и *кгда* *штос* *быль* Глинцє *завинилъ*, *он* его *за* *лобъ* *выкубъ*, *тогда* Кобыленьский на Глиньку *отповєдъ* *учинилъ*, *хотєчи* его *або* *забитъ*, *або* *спалить*. А на *завтрее* в *понеделокъ* *кравецъ* п[а]на Дубовецкого, *пришєдъши* з *Божаньки* до *того* ж Глиньки, *повєдилъ* ему: „*Стережисє*, *бо* *тєбє* Кобыленьский *спалить* *хочєтъ*”. А *потомъ*, *деи*, и *повторє* тотъ же *кравецъ* *мнє* *мовилъ*, *жєбыхъ* Глиньку *перєстерєгъ*, бо, *деи*, Кобыленский || [590] *спалить* *хочєтъ*».

А *потом*, *деи*, и *повторє* Глинка *воита* з *Михаля* на *имє* *Мартина*, *которыи* *зознал*, *ижъ* *будучи* в *Грубєшови* *вжє* по *спалєню* *гумна* Глинчина *слышал* у *подданных* п[а]на Дубовецкого *божанских* з *сторони* *спалєня* *гумна* Глинчина, *ижъ*, *деи*, то *ничия* *иная* *справа*, *одно* Кобыленского».

Положил *тєж* Глинка *перо* *жоравєє* *шароє*, *повєдаючи*, *иж* в *тот* *час*, *коли* *гумно* его *запалил* тотъ Кобыленский, *тєды* *перо* *выронил*, и *подлє* *оноє* *пожоги* *знаидєно*, до *которого* и *сам* Кобыленский *зналсе*, *повєдаючи*, *ижъ*, *деи*, в *тотъ* *час* *тоє* *перо* у него *выпало*, *коли* его Глинка *бил*.

При *которых* *доводєх* *просил* Глинка, *абы* его *ку* *присязє* *было* *припущєно*.

Мы, суд, намовившиє в том сполечнє [с] паном Дубовецьким, при таковых ясных доводех через люди добрые и знакох явных, перед нами покладаных и оказаных, заховуючиє в том водле права посполитого артыкулу перводнат в розделе перводнат, иж се тоє спалєнє з похвалкою Кобыленского стало, сказали єсмо и сим декретом нашим казуємь, абы Глинка при тых доводех и знакох, перед нами показаных, єсчє самотрєт присягою се потвердил, яко тоє спалєнє гумна єго от Кобыленского за похвалкою єму сталосє, а кгда присягнєт, тогда Кобыленский тую всю шкоду єго, на чом присягнєть, платити, а себе винного искати будєть повинєн. Якож мєнованы Глинка, чинєчи досыт декрету нашому, при возном повєту Володимєрского Михаилу Гноєнскомь и при стороне двух шляхтичох, Яну Приборовском а Якубє Прилузским, самотрєть зь Андрєєм Вєдкалом а Куцом Сыкалом присягу учинити хотєл на том, иж за похвалкою Кобыленского гумно єго о[т] того ж то Кобыленского єсть спалєно, в котором жита копь осмьдєсят, овса коп осмьдєсят, єчмєню копь тридцать, грєчки копь пятьдєсят, гороху возов пять, сєна возов три, сємєня илняного бочка, конопного бочка и инших немало статковь домовых [в] стодолє згорєло, которую стодолу с тыми статками згорєлыми окром збожья, мєнованого в копах немолочєного, шкодуєт себе пять копь грошєи литовских, тогда єго Кобыленский с присяги вызволил, хотєчи єму за тые шкоды досыт делати. По котором выпущєню с присяги єго всказали єсмо, абы Кобыленский Глинцє заплатил за кождую копу жита по грошєи дванадцат литовских, за копу овса по грошєи шести, за копу грєчки по грошєи шести, за копу єчмєнню по грошєи осми, за воз гороху по грошєи пяти, за воз сєна по грошєи трох, а за стодолу за сємє илняное и конопляное, || [590 зв.] за начинє домовое, як себе сам Глинка ошачовал и на чом присягу учинит хотєл, пять копь грошєи литовских. Чого всего сумою всказали и присудили єсмо на Кобыленскомь Фєдору Глинцє копь тридцать дєвєт грошєи двадцать и єдин личбы литовское. А иж Кобыленский не мєл чим тоє шкоды Глинцє платит, тєды мєсто заплаты пєнєжное пан єго пан Иван Дубовецький до выплачєня або выслужєня выдал тому то Глинцє за шию.

Которая то справа суду мєнованого до книг кгородских володимєрских єсть записано.

ЦДДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 589–590 зв.

№ 3

1595 р., червня 9. Луцьк. – Скарга шляхтянки Андрієвої Велеторської на луцького аптекаря Войтеха та його дружину Марту Моримушанку про одповідь, надіслану через посередників чоловікові заявниці, та подальші насильницькі дії як наслідок погроз мститися

Єповіданьє п[а]нє Андрєєвое Вєлєкгорское на п[а]на Воитєха, аптекара луцког[о] и на малжонку єго

Року тисєча пятсот дєвєтдєсят пятог[о] м[є]с[я]ца июня дєвятог[о] дня.

Пришєдъши на врьд кгородский луцький перед мнє, Щєсного Кгалєзског[о], подстаростєго луцького, п[а]ни Андрєєвая Вєлокгорская плачливє обтяжливє оповєдала и свєдчила тыми словы, иж року тепєрєшного даты звышь писаное

Воитех, аптекаръ луцький, из жоною своєю Мартою Моримушанькою, которыи на тотъ час мешкаетъ подь юризѣдициею ксенѣдзовъ викариевъ луцьких, а ѡселост свою онъ маеть подь присудомъ места луцкого, взявши ѡбое передъ себе противко малжонькови моему злыи непристоини и нехрестияньскийи умысль, напередъ самъ Воитех на добрую славу малжонька моег[о] передъ зацными людьми торѣгалъся. И тѣраз недавныхъ часовъ в тым року тѣразнишемъ девѣтьдесятъ пятомъ надъ заволянѣе свое ремесникоѣ и купецкоѣ прислалъ черезъ возного енералного Матыса Славокгурског[о] ему словную ѡдповѣдь при велю зацныхъ людей в домъ п[а]на Яцъка Демияновича, же „его на кождомъ || [359 зв.] местцу”, – поведаючи, – „кажу, ростегнувши, киими збити”. То тѣды на завтриѣ по ѡтданью тоѣ ѡтповѣди, чинячи досытъ тому злому непристоиному тыраньскому умыслу своему, способивши до себе помочниковъ ѡколѣконадцатъ чловека з розмаитою бронеею, воине належачою, в домъ свои подь присудомъ местьскомъ лежачи, посполу из жоною своєю Мартою Моримушанкою с тыми помочниками нашолъ кгвалтовне на спокоиный домъ и мешканѣ малжонька моег[о], не коньтѣнтуючися, яко чловекъ купецкийи, правомъ посполитомъ.

Я, бачачы злыи тыраньскийи умысль ѡбуду, такъ его самог[о], яко и жоны его, кгда малжонькъ мои з дому утекъ за ѡстереженьемъ добрыхъ людей, не могучи самъ такому кгвалту и навалности простати⁴⁷, вышламъ передъ домъ свои, просячи, абы того ѡкрутного предѣсявзятя занехали.

Сънъ не толко абы мелъ взглядъ на плодъ⁴⁸ бѣлогловскую спокоиную, алѣ крикнувши словы ущипливеми „бите тую неучтивую жону”, самъ напередъ до мене с короткоѣ ручницы стрѣлил, а потомъ помочницы его до мене з луковъ, яко до якого звѣра, стрѣляли, нижли панъ Богъ с такъ близкихъ постреловъ мнѣ мощною рукою ѡт нихъ ѡборонил, жѣмъ залѣдва в домъ впадла.

Малжонькъ мои, бачачи такъ злыи кгвалтовныи умысль их, до права посполитог[о] ся утекъ и позвалъ Воитеха аптекара до права его належног[о] до п[а]на воита луцкого, такъ ѡ неслушную ѡтповѣдь, яко ѡ настѣ кгвалтовное на домъ малжонька моего и ѡ такое стрелянѣ кгвалтовное до мене, жоны спокоиное, имъ ничего не виньное. Тамъ же станувши передъ врядомъ самъ Воитехъ аптекаръ, не приимуючи тоѣ справы до розсудьку правного, черезъ п[а]на Миколая Чарнацког[о], на тотъ часъ лантвоята луцкого, перепросилъ малжонька моего, а мене, жону учтивую, которая быламъ у большое небезпечности, лекъце || [360] зваживши, ку великому жалю моему занехал, ѡ што се я не занехала протѣстовати.

А тоѣ перепрошенѣе чинилъ змысльнѣе, абы досытъ учинилъ тоѣ ѡтповѣди своеѣ звышь менованое, и часъ короткийи по томъ перепрошеню зѣтрѣвавши, дня дисѣишего мця июня ѡсьмог[о] в року теперешньѣмъ девѣтьдесятъ пятомъ Воитехъ аптекаръ изъ жоною своєю Мартою Моримушанкою, не дбаючи на боязнѣ Божую, повиньностъ хрестиянскую, покои, правомъ посполитымъ ѡбварованыи, чинячи досытъ ѡтповѣди своеи, малжонькови моему черезъ возног[о] данои, а подъ заслоною перепрошеня на короткийи часъ занехале, способивши собе людей служебныхъ з роты п[а]на Шлядкового, пахольковъ, возницъ, кухаровъ ѡколѣдесятъ чловека, могло быти на денъ ѡ три годинѣ, кгда малжонькъ мои, яко чловекъ хорыйи и спокоиныйи, ходилъ по сѣни в домъ

⁴⁷ „Спростати” (?) – перша літера замальована чорнилом.

⁴⁸ Мало бути „плет” – стать.

своим, наславъши моцно квалтом, тыранским а нехрестянским способом тых способных людей на покойный дом малжонка моего, казали окрутьне киими збити и забити.

Съные теды на то способные направленные люде, впадши в сени в дом нашъ, тыранске порвавши малжонка моего, ѿ землю ударили, киими окрутьне почали бити. Я, ѿбачивши, падлам на нем из дочкою моею, просячи, абы его не зебияли, деток не посеротели.

Съни, окрутьницы, ѿт них на то послани, так мене, яко и дочку мою, невесту беременъную, киими на малжонку моим окрутьне збивши и з него зволокши, за власною волею, радою, розказанемъ и позволеньем Воитеха аптекара || [360 зв.] и жоны его Марьты, порвалши за руки, за ноги, на улицу перед дом вынесъши, малжонка моего посеред улицы покинувши, киими окрутьне били. Я на голове его пала. А в том человекъ цнотливый пан Янушъ Векрин, товаришъ тоє роты п[а]на Шлятковского, ужалившись такового окрутьнства тиранског[о], почал боронити малжонка моего и мне, на нем лежачую. За которым бороненемъ, маючи неякую фолгу, малжонк мои почал точитися в дом, а в тым знову ѿдин с тых окрутьниковъ на порогу сени дому нашог[о] малжонка моего в голову киємъ окрутьне ударил и ранил, за которым ударенем знову в сени впає и тамъ бы его были, знову впадши, били, але сама на нем паламъ. А тот цнотливый человек пан Янушъ Венкгринъ из ыншеми, до тог[о] прибылеми, малжонка моего и мне ѿборонили и тых зъ сеныи ѿтвели.

И просила п[а]ни Анъдреевая Велокгорская ѿ придане возного на ѿгледане збитя и зраненя так малжонка своего, себе, яко и зятя и дочки своеє. На то придал возного енерального шляхетного Фронца Бромирског[о], а тоє ѿповедане и ѿсведчене п[а]нее Велокгорское до книг кгородских луцких записати казал.

ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 359–360 зв.

REFERENCES

Carroll, S. (2007). Introduction. *Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective*, ed. Stuart Carroll. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1-43. [in English].

Cerutti, S. (2005). Mikroistoriya: sotsialnyie otnosheniya protiv kulturnyih modeley. *Kazus. Individualnoe i unikalnoe v istorii*. M.: Nauka, 354–375 [in Russian].

Elias, N. (2001). *O protsesse tsivilizatsii. Sotsiogeneticheskie i psihogeneticheskie issledovaniya*. M.–Spb: Universitetskaya kniga, t. 1: Izmeneniya v povedenii vyisshego sloya miryan v stranah Zapada. [in Russian].

Geertz, C. (2004). „Nasyischennoe opisanie”: v poiskah interpretativnoy teorii kulturyi. Girts K. *Interpretatsiya kultur*. M.: ROOSPEN. [in Russian].

Ginzburg, C. (2012). Our Words, and Theirs: A Reflection on the Historian’s Craft, Today. *Historical Knowledge: In Quest of Theory, Method and Evidence*, ed. Susanna Fellman y Marjatta Rahikainen. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 97-119. [in English].

Koser, L. (2000) *Funktsii sotsialnogo konflikta*, per. s angl. Olgi Nazarovoy. M.: Ideya-Press. [in Russian].

Magnússon, S. G. (2003). The Singularization of History: Social History and Micro-history within the Postmodern State of Knowledge. *The Journal of Social History*, vol. 36, Issue 3, spring 2003, 701–735. [in English].

Magnússon, S. G., Szijártó, I. M. (2013). *What is Microhistory?: Theory and Practice*. London–New York: Routledge. [in English].

Revel, Zh. (1996). Mikroistoricheskiy analiz i konstuirovaniye sotsialnogo. *Odissey. Chelovek v istorii*. M.: Nauka, 236–261. [in Russian].

Starchenko, N. (2014). *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovys-hchi Volyni. Druha polovyna XVI – pochatok XVII st.* K.: Laurus. [in Ukrainian].

Starchenko, N. (2003). Konflikt u Volodymyri 1566 r.: variant mikroistorychnoho prochyttannia. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. K., vyp. 3, 65-98. [in Ukrainian].

Starchenko, N. (2019). Liublinska uniiia yak resurs formuvannia kontseptu polityc-hnogo „narodu ruskoho” (1569–1648 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, vyp. 2, 4-45. [in Ukrainian].

Starchenko, N. (2015). Spravy pro zghvaltuvannia v shliakhetskomu seredovys-hchi Volyni (ostannia tretyna XVI st.) *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, vyp. 11, 110–115. [in Ukrainian]

Torre, A. (2018). Micro/macro: ¿local/global? El problema de la localidad en una historia espacializada. *Historia Crítica*, nr 69, 37-67. [in Spanish].

Wood, J. C. (2007). Conceptualizing Cultures of Violence and Cultural Change. *Cul-tures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective*, ed. Stuart Carroll. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 86–87. [in English].

Zaiats, A. (2019). *Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.* Lviv. [in Ukrainian].

Zazuliak Yu. (2015). Pohrozy ta lysty-pohrozy pospolytykh z Ruskoho voievodstva XVI st. *Patrimonium. Studii z rannomodernoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Kyiv-Krakiv, t. 1, 31-44. [in Ukrainian].

Nataliia Starchenko

PhD, senior research fellow at the M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies,
research fellow at the Institute of History
of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine, interregnum@ukr.net)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

SZLACHTA AND THE OTHER: METAMORPHOSES WITH HONOR. VOLHYNIA IN THE END OF XVI CENT.

The author analyzes several accounts of conflicts united by the *odpovid* (revenge announcement) as a ritual in interpersonal szlachta interactions. The 1588 Constitution treated the *odpovid* as a defensive (exonerating) element when members of the szlachta were accused of a criminal misdemeanor that disgraced their honor. The demand that the parties united by

the *odpovid* should be equals framed this ritual as a type of duel for honor, narrowing the scope of its uses and lowering the emotional pitch of interpersonal clashes. Despite that, the court cases analyzed here demonstrate a fundamental violation of the equality principle in the *odpovid*: members of the szlachta announced revenge against persons outside the szlachta strata, or, vice versa, such persons announced revenge against members of the szlachta. This demonstrates that the ritual, ostensibly exclusive to the szlachta, was also in wide use among other social groups of the Volhynian Voivodeship. Additionally, the author raises the question of whether this was an imitation of the dominant szlachta culture as the normative pattern, or whether this was indicative a much broader issue, namely, the collective nature of the szlachta's honor which encompassed the entire circle of their dependents who usually became targets for revenge. Could it be said that revenge established the subjectivity of those who ostensibly appeared exclusively as a substitute for their lord? The author seeks answers to these questions, and more, by applying the tools of the microhistorical methodology, namely, the emic approach to sources. In each of the fragments under analysis, she tries to establish "what the actors said", and "what they wanted to say". Therefore, the article documents how the expectation that the agents united by the *odpovid* should be equals not only set the standards and formed the group identity, but also reframed and destroyed it, and tracks which resources fostered the situation.

Key words: szlachta, conflict, revenge declaration, citizens, violence, law, Volhynia, XVI Cent.